

Бондарчук Петро (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України

УДК: 94(477)260.2:172.12"1945/1985"

ВІРУЮЧІ В УРСР: ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ І ВИКОНАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ОBOB'ЯЗКІВ (СЕРЕДИНА 1940-х — СЕРЕДИНА 1980-х років)

У статті висвітлюється громадянська позиція віруючих. Автор аналізує виконання ними різного роду громадянських і громадських обов'язків. Розглядається також участь віруючих у роботі громадських організацій.

Ключові слова: віруючі, громадянські обов'язки, громадські обов'язки.

Проблема «віруючі і суспільство» є багатогранною і стосується різних сфер життя віруючих. Одним з питань, що відображає цю проблематику, є громадянська позиція віруючих, виконання ними різного роду громадянських і громадських обов'язків, участь у роботі громадських організацій. Попри важливість його вивчення, в українській історіографії це питання досі залишається малодослідженим. У цій статті воно розглядається на прикладах віруючих, що належали до різних конфесій.

Руська православна церква (далі — РПЦ) щодо радянського режиму займала в досліджуваній період лояльну позицію. Радянський дослідник П. Курочкін писав, що вона заявила про політичну підтримку соціалістичного суспільного ладу і принцип лояльності лежить в основі політичного курсу сучасного руського православ'я¹. Віряни спрямовувалися на сумлінне виконання громадянських обов'язків. «Християнин, який замкнувся у вузькому колі своїх власних, хоча б і високих духовно-моральних інтересів, який думає лише про власне спасіння, — заявляв митрополит Никодим, — не може вважатися відповідним ідеалу братолюбства й жертвовності»². «Сучасний православний віруючий — це громадянин СРСР, що добросовісно виконує свої обов'язки перед радянським суспільством [...]. Прибічники руського православ'я є патріотами своєї країни», — відзначали радянські автори³.

У посланні патріарха до Синоду РПЦ з нагоди 40-ліття перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років вказувалося: «Будучи вірними дітьми Руської православної церкви, ми одночасно є відданими громадянами своєї земної Вітчизни, любов до якої намагаємося виявити в живому і дієвому патріотизмі»⁴. Такі заклики і

проповіді позитивно впливали на готовність парафіян РПЦ щодо виконання громадянських обов'язків — захищати вітчизну зі зброєю в руках, служити в лавах радянської армії. Не спостерігалися серед парафіян РПЦ і відмови (за окремими винятками) брати участь у виборах до органів радянської влади через релігійні переконання.

Дещо частіше спостерігалися поміж них випадки відмови від участі в радянських громадських організаціях, оскільки такий спротив тягнув за собою менші утиски чи репресії на відміну від відмови служити в радянській армії. Зокрема, інколи вірні РПЦ не дозволяли своїм дітям вступати в піонерську організацію. Наприклад, Феодосія Варавва, жителька м. Мінська, а пізніше м. Львова, заявила директору школи, що вона не дозволить своєму сину стати піонером, тому що це безбожна організація, а вона, як віруюча мати, не може дозволити своїм дітям вступати в атеїстичні організації⁵. Вона постійно водила своїх дітей — сина і доньку — до церкви, і пояснювала, що «це наш бальзам, який зцілює наші душі і тіла»⁶. Проте така поведінка з боку православних віруючих у досліджуваній період була нетиповою, хоча в 1920-х роках вона була доволі поширена.

Римо-католики, іудеї та ті з греко-католиків, які залишилися вірні своїй релігійній традиції, хоча загалом не відчували такого патріотизму як парафіяни РПЦ до радянської держави, однак, як правило, не відмовлялися від виконання своїх громадянських обов'язків. В їхньому середовищі не спостерігалось поширених випадків відмови від служби в радянській армії (за окремими винятками), участі у виборах до радянських органів влади через релігійні переконання. Вони, як і вірні РПЦ, займали щодо радянської держави переважно лояльну позицію.

Ігнорування радянських громадських організацій католиками, іудеями спостерігалось частіше. Такі випадки спостерігалися навіть серед тих католиків, що працювали в державних структурах. Уповноважений Ради в справах релігійних культів у Житомирській області 1950 року писав: «У районній газеті редакції газети “Сталінець” працюють троє дівчат католицького віросповідання, двоє з них — набирачі і одна — помічник набирача, останні в дні релігійних свят відвідують костюл в м. Довбиш, в комсомол не вступають»⁷. Переважно така поведінка була притаманна віруючим з високим або середнім ступенем релігійності, або серед тих, які зазнавали сильного впливу з боку релігійних членів сім'ї, родичів.

Віруючі не всіх конфесій, що знаходилися на території УРСР, виявляли лояльне ставлення до радянської влади. Відмовлялися брати участь у виборах до Верховної Ради та місцевих Рад у цей період прибічники Істинно-православної церкви (далі — ІПЦ) та істинно-православні християни (далі — ІПХ)⁸. Хоча тут слід відзначити, що прибічники ІПХ проявляли вираженішу антирадянську позицію, ніж ІПЦ.

Ставлення ІПЦ до радянської влади відображено у відомій брошурі ІПЦ «Что должен знать православный христианин?», авторство якої належить протоіерею Ф. Андрееву і професору М. Новосьолову. У ній писалося: «На сучасну нам громадянську владу кожний християнин має дивитися як на потурання Боже для нашого покарання і напоумлення [...]. Християнство і комунізм взаємно виключають одне одного і боротьба між ними неминуча [...]. Введений громадянський шлюб, який у самому корінні знищує ідею сім'ї, встановленої самим Богом, і виходить твариняче життя [...]. Громадянська влада висуває Православній Церкві вимогу виправдати її осоружні Християнству дії, тобто визнати революцію, яка є насиллям і Церквою ніколи виправдана бути не може [...]. Причина гоніння на Церкву з боку невірної влади полягає в намаганні підкорити Церкву своєму впливу і через Церкву приготувати народ до майбутнього прийняття антихриста як політичного і духовного голови пропащего людства [...]. Богоборство закінчиться тоді, коли нечестивець (антихрист) задумає стати проти самого Бога і побачимо царів земних і воїнства їх зібрані, щоб зіткнутися із антихристом, що перебуває при владі, і воїнством його [...], якщо православного християнина звинувачують у контрреволюції — цим не варто бентежитися; це обвинувачення неправдиве і видумане ворогом Христа і є долею всіх сповідників віри»⁹.

Старший інспектор уповноваженого Ради в справах релігій при РМ СРСР в УРСР Р. Швайка давав таку характеристику прибічникам ІПЦ (1973 р.): «Ведуть замкнутий спосіб життя, не працюють у колгоспі і на підприємстві, не беруть участі в суспільному житті, відмовляються від участі у виборах, не приймають пенсій, не пускають дітей до школи далі 4-х класів, не дозволяють вступати в піонери і комсомол. Для них характерний строгий аскетизм, часто призначають пости»¹⁰. Проте слід відзначити, що цю характеристику на початок 1970-х років можна було застосувати не щодо всіх істинно-православних, оскільки впродовж досліджуваного періоду в середовищі ІПЦ та ІПХ у світоглядних пріоритетах відбулися певні зміни. До того ж радянський чиновник, даючи таку характеристику прибічникам ІПЦ, орієнтувався на здебільшого малокваліфіковані, малописьменні прошарки населення. Адже після репресій, яких у 1930-х роках зазнала ІПЦ (коли було знищено еліту та священство цієї течії, а частина віруючих визнала РПЦ), саме вони складали більшість ІПЦ.

В основі ідеології ІПХ (багато в чому подібної до ІПЦ і тому чимало дослідників ідентифікують їх як одну течію) лежав антикомунізм. Він мав специфічний релігійний відтінок: «Із самого початку на всіх рівнях від єпископів до малописьменних бабусь [...] утвердився погляд на

радянську владу як на владу антихриста, а на Леніна як на сущого антихриста»¹¹. Деякі радянські атрибути сприймалися, як антихристові, зокрема п'ятикутна зірка вважалася його печаткою. Небажання вшанувати антихриста лежало в основі відмови від державної служби, праці в колгоспах, служби в армії, участі в радянських громадських організаціях. Тими самими мотивами диктувалися відмови від участі у виборах в органи державної влади, реєстрацій, паспортів, користування електрикою та радіо. Прибічники ППЦ, на відміну від ППХ, таких крайностей у ставленні до влади та досягнень технічного прогресу переважно не виявляли¹². Войовниче відношення в більшості істинно-православних християн до радянської влади (як влади антихриста) і її законів вважалася більшою чеснотою, ніж смирення, молитви і сорокаденні пости¹³.

Особливо проявляли свою антирадянську позицію істинно-православні християни в повоєнний період. Приміром, не бажали брати участь у виборах до органів радянської влади «краснодраконівці» із сіл Китайгород і Демківка цієї області¹⁴. Така поведінка представників різних напрямів ППХ спостерігалася в різних регіонах.

Проте з часом секуляризаційні процеси зачепили і їхнє середовище — їх яскраво виражена «антирадянська релігійність» поступово слабшала. Якщо раніше, у повоєнний період, у середовищі істинно православних християн вважалася найбільшою чеснотою войовничість щодо антихриста, невизнання радянських законів, то у 1970–1980-х роках більший акцент робився на традиційних християнських чеснотах: молитві, пості, покаянні, смиренні, покірності, працелюбстві¹⁵. У 1970-х роках багато істинно православних християн та вірних ППЦ заявляли, що хоча влада і є безбожною, проте дана Богом і їй потрібно підкорятися. Більшість із них платили податки та оформляли різні документи в органах місцевої влади, отримували пенсії, користувалися транспортом. Від багатьох з них можна було почути: «Ми визнаємо радянську владу і підкоряємося її законам, але лише в тому випадку, коли це не суперечить нашим релігійним переконанням»¹⁶. Уже в 1970-х роках випадки відмови голосувати серед членів ППХ не були частими. Юнаки йшли служити до лав радянської армії. У с. Євминка Козелецького району (Чернігівщина), де проживали прибічники ППХ, всі школярі були піонерами і комсомольцями¹⁷.

Тих істинно православних християн, що були налаштовані дуже антагоністично і вороже до радянської держави і влади, за даними О. Дем'янова (сюди він включав і прибічників ППЦ), у 1970-х роках у Радянському Союзі було лише близько 20%, а більшість змушена була рахуватися з радянським устроєм життя. Представники першої групи вважали, що земля не радянська, а божья, а відтак не хотіли зв'язувати себе зобов'язаннями за її користування, що виражалася в небажанні платити податки тощо¹⁸.

Інша група істинно православних (близько 70%), які лояльно ставилися до радянської влади, у своїй поведінці слідували євангельському припису «віддайте кесареві — кесареве, а боже — Богу». Вони платили податки, користувалися грішми, отримували пенсії тощо, хоча багато дій вважали гріховними. Проте, коли без виконання вимог радянського суспільства можна було прожити, вони намагалися обійти їх¹⁹. Хоча такий розподіл умовний, він дозволяє краще простежити особливості їхньої поведінки.

Релігійна течія покутників, що виникла в середовищі греко-католиків, демонструвала позицію, подібну до тієї, що характерна для радикальних напрямів ППХ. Як зазначали радянські посадовці, течія покутників може служити прикладом цілісного негативного ставлення до всіх виявів суспільного життя радянської країни. Вони проповідували відречення від світу, сім'ї²⁰. Покутники відмовлялися визнавати радянську владу та її закони, голосувати під час виборів до органів влади. Вони здавали свої документи в міліцію або знищували їх²¹.

У радянських документах зазначалося, що покутники розповсюджували чутки про майбутню світову війну, їхні лідери рекомендували їм здавати в радянські органи паспорти, урядові нагородні книжки «Материнська слава», пенсійні книжки тощо. Покутникам заборонялося давати будь-які відповіді на запитання представників радянської влади чи особам, що не належали до течії. Вони забороняли дітям відвідувати школу, знищували підручники та інші книги. Їм дозволялося (власними релігійними поглядами), зокрема жінкам, розривати шлюб з чоловіком [в католицькій існує дуже жорсткий підхід до розривання шлюбу — П. Б.], кидати дітей, якщо ті не виявляли бажання стати покутниками²².

Звернімося до конкретних прикладів із їхньої діяльності. У Свалявському районі (Закарпаття) покутниця Смовеник, Циганін, Мишко, Дорош поздавали материнські книжки на право отримання допомоги та урядові нагороди. Подружжя Максимів із селища Перегінське Рожнятівського району (Івано-Франківщина) відмовилося від пенсій²³. У с. Гнізничів, Жидачівського району Львівської області три покутниці зайшли в контору колгоспу ім. Кірова, де вони співали релігійні пісні і вимагали від працівників бухгалтерії виписати їх з «диявольської книги»²⁴. 70-річний М. Патрійчук із с. Перегінське Івано-Франківської області повідомляв: «Нам говорили, щоб ми кидали роботу, щоб не пускали дітей до школи. У нас в Перегінському часто бував Поточняк [один із лідерів течії — П. Б.], збурював людей. Я те скоро зрозумів і перестав ходити на моління. А дружина моя наполягала, та коли я відмовився, вона сказала, що покине мене». М. Кіш згадувала, що заборонялося слухати радіо, читати газети, ходити в кіно. Одновірці зажадали від неї, щоб її донька залишила школу²⁵.

Покутники називали себе, коли їх запитували представники влади, «покутники», на запитання про рік народження називали рік вступу в групу, місцем проживання називали Середнянську гору²⁶. В інструкції, розданій покутникам, в якій давалися вказівки про поведінку при бесідах із представниками влади, вказувалося: «Вони спитають Ваше ім'я? Ми повинні говорити обраниця божа. Вони спитають по-батькові? Ми повинні відповідати, що наш батько отець небесний [...]. Вони спитають де живе? Ми повинні відповідати в домі господнім. Вони спитають, де той дім? Ми відповідаємо в с. Середнім на горі [...]. Вони спитають, де ми прописані? Ми відповідаємо — прописані в книзі христовій» тощо²⁷.

Поступово через переслідування з боку влади й втрату віри в досягнення мети частина покутників відмовилася від своїх колишніх поглядів. 1977 року у Воловецькому районі Закарпатської області із 34 покутників, що проживали там, 15 осіб вперше за тривалий період взяли участь у виборах у місцеві органи влади, інші поїхали на сезонні роботи²⁸. У 1970–1980-х роках діяльність течії згасала, хоча не припинялася.

Досить неоднозначне ставлення до виконання громадянських обов'язків властиве віруючим, які належали до протестантських релігійних організацій закритого типу. Цих вірян, відповідно до їхньої позиції щодо виконання громадянських обов'язків, можна умовно поділити на дві групи. Члени легальних громад (за окремими винятками) виконували їх, хоча частина з них робила це неохоче. Зовсім інша ситуація була в середовищі нелегальних релігійних громад, де частина віруючих відмовлялася служити в радянській армії, брати участь у виборах до органів радянської влади тощо.

Простежимо погляди євангельських християн-баптистів у цій сфері. У СРСР євангельські християни ще 1923 року, а 1926 року баптисти визнали за своїми послідовниками право виконувати військовий обов'язок²⁹. Така зміна ставлення до служби в армії зовсім не означала реформаційних змін у їхньому віровченні, оскільки воно допускало несення служби в армії. Здійснювався лише перегляд ставлення до радянської влади. Значно важче така переоцінка відбулася в середовищі менонітів, яким прийшлося переглянути окремі положення віровчення³⁰.

Керівництву Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (далі — ВР ЄХБ), аби зберігати більш-менш терпиме ставлення радянської влади до своєї конфесії, доводилося часто закликати віруючих до служіння батьківщині і «виховувати патріотизм» на шпальтах «Братского вестника», або озвучувати це в проповідях. Один із керівників ВР ЄХБ О. Карев писав: «Кожний християнин повинен знати, що Бог дав йому не лише небесну Вітчизну, але й земну Батьківщину [...]. Нема християнина, який не міг би бути корисним своїй Батьківщині, треба лише оновити в

собі свідомість, що Богом нам дарована Вітчизна, а ми — Вітчизні, її тяготи мають бути нашими тяготами, її радощі — нашими радощами»³¹. У «Братском вестнике» вже з другої половини 1940-х років можна було зустріти вислови, що закликали не лише до правильного ставлення до Бога, а й до суспільної праці й громадянських обов'язків щодо своєї рідної країни³².

Варто відзначити, що хоча керівництво ЄХБ і зайняло лояльну позицію до радянської влади та радянських законів, керівники низки громад і пересічні віруючі не завжди слідували його вказівкам. Приміром, 20 віруючих із громади ЄХБ с. Шпитьки Києво-Святошинського району Київської області (громада налічувала 21 особу), як повідомлялося в інформаційному листі про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів (далі — РСРК) за січень–березень 1950 року, відмовилися виконувати громадянський обов'язок щодо служби в лавах радянської армії із зброєю в руках³³. Вплив на них мав пресвітер сусідньої громади ЄХБ із с. Білогородка цього самого району Іванов, який разом з активом громади (14 осіб) 6 листопада 1949 року на зібранні відкрито голосував проти служби в радянській армії³⁴. Подібний випадок трапився в громаді ЄХБ с. Ганнусівки Жовтневого району Станіславської області³⁵. Пізніше такі випадки стали рідшими. Переважно члени громад євангельських християн-баптистів займали лояльну позицію стосовно радянської влади³⁶. Водночас слід зазначити, що служба віруючих в армії інколи могла мати не лише негативні наслідки для їхньої віри, а й для них самих. У процесі примусової жорсткої атеїзації, що здійснювалася там, калічилися людські душі, траплялися навіть трагічні випадки³⁷.

Ворожіше до виконання громадянських обов'язків і громадської активності в радянському суспільстві ставилися баптисти-ініціативники. Серед прибічників Ради церков євангельських християн-баптистів (далі — РЦ ЄХБ) навіть траплялася здача паспортів. На початок 1975 року паспорти здали 99 віруючих³⁸. Один із керівників РЦ ЄХБ Г. Вінс заявляв, що якщо не будуть виконані вимоги РЦ ЄХБ, то паспорти здадуть понад 9 тис. віруючих³⁹. Член громади, що підпорядковувалася РЦ ЄХБ, із с. Великі Сорочинці, Миргородського району Полтавської області І. Кравченко говорив, що «наша віра проти вступу до профспілок, тому що вони є школою комунізму, а ми належимо до школи Ісуса Христа»⁴⁰. Спостерігалися з боку баптистів-ініціативників й інші антирадянські прояви.

Інший приклад показує ставлення пересічних баптистів-ініціативників до членства їхніх дітей у радянських громадських організаціях. 20 квітня 1968 року троє учнів другої пирятинської школи (Полтавщина), діти членів громади РЦ ЄХБ, не прийшли до школи під приводом хвороби й

ухилилися від вступу до лав піонерської організації. Батьки цих дітей говорили: «Мій син віруючий, любить Бога, двом Господам служити не буде. Я маю право виховувати своїх дітей так, як сама знаю, вірю в Бога і діти мої будуть вірити. У піонери вступати — це гріх. До повноліття я її [доньку — П. Б.] буду виховувати так, як хочу і виховую її для себе, а не для вас». «Піонерський галстук — це символ крові», «Ми проти вступу дітей в піонери і в комсомол, так як піонери і комсомольці є атеїстами, а ми проти атеїстів»⁴¹. Пізніше, після тиску місцевої влади на батьків і відповідної роботи з дітьми з боку вчителів, вони стали піонерами.

Проповідник РЦ ЄХБ з м. Миргорода В. Походун на запитання завуча Гоголівської школи, чому він не дозволяє носити піонерський галстук своїм дітям, відповів, що цей галстук є символом піонерів, комсомольців та комуністів, а їхня віра суперечить комуністичним ідеям. Дружина Походуну Євгенія в розмові з цим завучем сказала: «Комунізм — це безплідне дерево, а будь-яке безплідне дерево, сказав Ісус Христос, треба зрубати»⁴². Випадки заборони носити піонерський галстук із боку баптистів-ініціативників були зафіксовані й у м. Білій Церкві (Київщина)⁴³ та в інших населених пунктах.

Дещо відмінні, проте і багато в чому схожі до середовища євангельських християн-баптистів, процеси відбувалися в середовищі адвентистів сьомого дня. На VI Всеросійському з'їзді адвентистів сьомого дня (далі — АСД) було прийнято декларацію про те, що «адвентисти будуть нести будь-яку громадянську і військову службу в усіх її формах відповідно до Основного Закону, який зобов'язані виконувати всі громадяни». У декларації вказувалося, що всякий, який діє інакше і спонукає інших до невиконання державних обов'язків, буде розглядатися як псевдовчитель⁴⁴. Це рішення сприяло розколу серед адвентистів. Його невірним назвала всесвітня церква АСД, та й сам з'їзд, на якому не були належним чином представлені делегати місцевих громад і вищої церковної організації, не міг вважатися легітимним, а його рішення такими, що мають силу⁴⁵. І лише 1989 року керівництво течії АСД у СРСР заявило про невизнання цього рішення⁴⁶. Такі суперечності стимулювали розкольніцькі настрої серед адвентистів.

Різка негативне ставлення до служби в радянській армії з боку адвентистів сьомого дня найбільш характерне для повоєнного періоду. Приміром, на початку 1950-х років із 6 осіб, мешканців с. Хмелище, Бердичівського району Житомирської області, яких призвали до лав радянської армії, чотири відмовилися від зброї⁴⁷. Схожі настрої панували і в сусідній громаді с. Скаківки, Бердичівського району, де з 14 осіб, забраних до лав радянської армії, 14 було засуджено за відмову від служби зі зброєю⁴⁸. Керівник громади адвентистів сьомого дня Люта в бесіді з

уповноваженим РСРК у Дніпропетровській області Павловим заявляла: «Вся громада адвентистів сьомого дня дивиться негативно на військову службу, але вони рекомендують це питання вирішувати кожному віруючому самостійно. Проте члена громади, який згодився взяти зброю у руки, вони виключають зі своєї громади»⁴⁹. Люта стверджувала, що союзний центр адвентистів сьомого дня теж ставиться негативно до військової служби.

Упродовж одного–двох десятиліть погляди адвентистів сьомого дня під тиском влади зазнавали певних змін. Віряни легальних громад переважно погоджувалися з радянськими законами. До того ж вони за відверто антирадянські акти могли бути виключені з громади⁵⁰. Старший проповідник адвентистів сьомого дня Мельник заявляв, що вони виключають членів громад, які не беруть зброю до рук для захисту батьківщини. Він зазначав, що вони тепер молодь допризовного віку не хрестять. «Нехай закінчать військову службу і якщо повернуться до нашого віровчення, то тоді будемо їх хрестити. Ми тепер не забороняємо молоді відвідувати кіно і дивитися наукові фільми [...]»⁵¹.

Ворожіше до радянської влади ставились адвентисти-реформісти. Серед адвентистів, що відмовлялися брати зброю до рук, були переважно саме вони⁵². Відмовлялися вони й від виконання інших громадянських обов'язків. Так, 1950 року ховалися від голосування адвентисти-реформісти з деяких сіл Вінницького та Жмеринського районів, і з м. Вінниці⁵³. Навіть у другій половині 1970-х років адвентисти-реформісти, які проживали у Вінницькій області, зберігали негативне ставлення до заходів, що здійснювались органами влади. Їхні діти не відвідували школу в суботні дні, частина молоді ухилялася від служби в армії. Проте окремі сім'ї адвентистів-реформістів брали участь у виборах до радянських органів влади⁵⁴.

Траплялися серед адвентистів сьомого дня випадки заборони своїм дітям вступати в піонери. Один хлопчик із селища Нова Одеса Миколаївської області розказував: «Моя мати часто мене карала, била і ставила в куток на 2–3 години за те, що я не хотів молитися богу [...]. В 1962 році мати дізналася, що я збираюся піти в школу, де мене мали прийняти в піонери. Вона мене дома закрила на замок і весь день нікуди не пускала, а коли піонери класом купили мені червоний галстук, то мати спалила його. Якось дідусь нам подарував репродуктор, але мати викинула його з дому, щоб я не слухав його [...]. Дядько Толпа мене примушував вчити релігійні вірші і перевіряв як я їх вчив, крім того він мені говорив, щоб я в школі нікого не слухав, так як там всі невіруючі і вони помруть, а ми попадемо в рай»⁵⁵.

Поміж членів протестантських громад, які виступали проти низки радянських громадянських обов'язків, зокрема служби в армії, спостері-

галосся і розповсюдження художніх творів з агітацією за здійснення цих актів. У вірші «Непоклонник» звучало:

«Непоклонник земному богатству
Я не воин людей убивать
Но я воин небесного града
От греха чтобы души спасать.
За врага меня все почитают
Меня в тюрьмах голодных гноят
А правители мне воспрещают
Иисуса всегда возвещать».

У повоєнний період не визнавали радянських законів про обов'язкову військову повинність і відмовлялися служити в радянській армії зі зброєю в руках частина п'ятидесятників⁵⁶. Зокрема, упродовж 1955–1959 років за відмову від несення військової служби військовими трибуналами було засуджено 5 п'ятидесятників із Березнівського району Ровенської області⁵⁷. Поступово під тиском влади таких виявів поведінки з боку п'ятидесятників ставало менше. Однак, у деякі періоди їхня опозиційна поведінка могла активізуватися. Приміром, у 1980-х роках у деяких регіонах почастишали відмови п'ятидесятників від служби в радянській армії. Зокрема, упродовж 1983–1986 років у Дубровицькому районі Ровенської області військову присягу відмовилися скласти 24 юнаки⁵⁸.

Для кращого розуміння ситуації, що склалася в середовищі п'ятидесятників, простежимо висловлювання вірян, які були противниками служби в радянській армії. Під час опитувань, проведених відділом атеїзму Інституту філософії АН УРСР, п'ятидесятник із с. Лісна Тарновиця (Івано-Франківщина) відповів: «Якщо ворог нападе, хай інші беруть зброю. Християнину інша робота знайдеться»⁵⁹. Його одновірець із с. Кострина Закарпатської області зазначив: «Будь-яка влада від бога і начальство від бога. Тому коритися їм треба тільки в добрих ділах. Коли ж начальство робить на шкоду божим заповідям, наприклад, дає зброю в руки, то цим порушується заповідь “не убий”»⁶⁰.

Проте такі погляди характерні далеко не для всіх вірян цього релігійного напрямку. Окремі з них своєю поведінкою не відрізнялися від поведінки більшості радянських громадян. Приміром, п'ятидесятник Щ. з м. Єнакієве неодноразово висловлював свою незгоду з тим, що їхні керівники засуджують службу в радянській армії. Він також схвалював вчинок свого сина, який служив у лавах збройних сил⁶¹.

Деякі п'ятидесятники відмовлялися брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР та місцевих рад. Наприклад, в 1950 році так вчинила невелика частина п'ятидесятників із м. Тростянець та селища Ладижин,

Тростянецького району Вінницької області⁶². Проте серед п'ятидесятників відмова від голосування не набула широкого масштабу. Наприклад, 1954 року в с. Машів Любомльського району (Волинь) із групи п'ятидесятників у складі 70 осіб лише 14 віруючих не взяли участь у виборах до Верховної Ради, в 1957 році в П'ятихатському районі Дніпропетровської області відмовилися від голосування 2 особи⁶³. Відмова п'ятидесятників була переважно пов'язана з позицією лідерів громад.

Деякі віруючі, що належали до окремих п'ятидесятницьких течій, у досліджуваній період відмовлялися від радянських документів. Так, в 1960 році в одному із населених пунктів шість «суботствующих п'ятидесятників» пішли до паспортного столу й заявили про відмову від паспортів, позаяк на своїх фотографіях бачать диявола⁶⁴.

Спостерігалися поміж п'ятидесятників і випадки заборони своїм дітям вступати до піонерської організації. Зокрема, у Полянській середній школі, Березнівського району Ровенської області близько 30 дітей із сімей п'ятидесятників через вплив батьків відмовлялися ставати піонерами, брати участь у гуртках та відвідувати клуб. Окремі діти, коли вчителі наполягали на цьому, піднімали крик та навіть падали на підлогу, впадали в істеричний стан. Така поведінка дітей нерідко була зумовлена залякуваннями з боку дорослих. Приміром, в 1959 році М. Удодик, з'явившись у школу, у присутності учнів зняв зі свого сина піонерський галстук і сказав йому: «Якщо ти будеш носити піонерський галстук, то я тебе на ньому повішу»⁶⁵.

До 1980-х років багато п'ятидесятників відмовилися від деяких анти-соціальних установок щодо радянських суспільних цінностей. На запитання (дослідження Інституту суспільних наук АН УРСР) «Чи берете ви участь у виборах у місцеві і центральні Ради народних депутатів?» із 469 опитаних 74% відповіли позитивно, з них 15% раніше не приймали участі, а тепер стали приймати. На запитання «Як ви ставитеся до військового обов'язку?» 80% п'ятидесятників із 480 опитаних дали позитивну відповідь⁶⁶. Кілька десятиліть тому — у повоєнний період — ці відповіді розглядалися багатьма їхніми одновірцями як віровідступництво. Однак зміни в соціально-політичній доктрині низки п'ятидесятницьких напрямів вплинули на свідомість пересічних віруючих.

Слід відзначити, що помірковані погляди на радянські соціальні цінності у середовищі п'ятидесятників насамперед були характерні для членів об'єднань християн євангельської віри (ХЄВ) — християн віри євангельської (ХВЄ), євангельських християн в дусі апостольському (ЄХДА) і суботствующих п'ятидесятників (СП). Дуже рідко поміркованість притаманна була вірянам, що входили в громади євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС) і євангельських християн святих сіоністів

(ЄХСС)⁶⁷. 1968 року Рада в справах релігій розпочала реєстрацію на автономних правах лояльних до радянської влади, незалежних від Союзу євангельських християн-баптистів, п'ятидесятницьких громад⁶⁸. Щодо інших проводилася жорстка політика, спрямована на їхню ліквідацію.

Непримиренну позицію щодо радянської влади, служби в армії та участі у виборах депутатів всіх рівнів у повоєнний період займали свідки Єгови. У довідці про становище релігійних культів уповноваженого РСРК за жовтень 1956 року вказувалося, що свідки Єгови не визнавали радянської влади, відмовлялися служити в армії, брати в руки паспорти, брати участь у виборах до радянських органів влади, відмовлялися підписуватися на радянські позики, не бажали пускати до школи своїх дітей⁶⁹. У журналі свідків Єгови «Інформатор» (1956, № 2, с. 15) звучало:

«Восстань! Восстань! Народ святой,
Возьми твой острый меч,
Настало время открыть бой,
Его ведь не отвлечь.
Не будем оставлять труда,
И нашего меча,
Пока не победим врага,
Не сбросим мы с плеча»⁷⁰.

У березні 1950 року у день виборів до Верховної Ради у Володимир-Волинському, Локачівському та Іваничівському районах (Волинь) багато свідків Єгови, щоб не голосувати, на час виборів залишали село. Вони також відмовлялися підписуватися на державну позику, заявляючи: «Нам підписуватись не можна з релігійних причин, гроші он лежать, якщо Вам потрібно, беріть» тощо⁷¹. У тому самому році 12 свідків Єгови відмовилися взяти участь у виборах до Верховної Ради СРСР у с. Уїздці на Ровенщині⁷². В інформаційному звіті уповноваженого в справах релігійних культів за перший квартал 1946 року вказується, що в Ровенській області свідки Єгови своє небажання брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР аргументували так: «Ми свій голос віддали за бога і голосувати за кандидата значить голосувати за слугу сатани»⁷³. У Тернопільській області свідки Єгови заявляли: «Ми на раду нечестивих не підемо, оскільки ми свої голоси віддали богу»⁷⁴. У с. Богородичин Отинянського району Станіславської області 6 осіб, відмовляючись голосувати під час виборів, відповіли: «Ми можемо голосувати лише за бога»⁷⁵. Випадки відмови свідків Єгови голосувати спостерігалися і в інших регіонах Станіславської області⁷⁶. Брати участь у виборах до органів радянської влади 1957 року відмовилися свідки Єгови м. Горлівки. Їхній проповідник П. Пуко свою відмову мотивував тим, що всі свідки Єгови

уже віддали свої голоси за нього [Єгову — П. Б.] та вищу теократичну владу⁷⁷. Траплялися такі випадки і в інших місцевостях.

Подібне ставлення свідків Єгови до радянських суспільних обов'язків нерідко була характерне і для 1960-х років. Так, віруюча Н. Коломієць, жителька Криму, заявляла: «Я вже вибрала собі суддю і керівника — бога. Тому я на вибори районної і міської Рад депутатів трудящих не піду. Я підпорядковуюся нашому уряду, виконуючи все те, що не проти слова божого»⁷⁸. Траплялися випадки, коли свідки Єгови брали відривні талони під приводом виїзду в інші населені пункти, однак насправді нікуди не їздили⁷⁹. Місцеві чиновники намагалися протидіяти таким діям віруючих, часто заздалегідь попереджаючи їх чи їхнє керівництво про недопустимість таких вчинків або прямо погрожуючи застосуванням репресій.

Схоже було ставлення цих віруючих і до носіння зброї. Наприклад, Л. Миколук сказав: «Захищати Батьківщину із зброєю в руках я не буду, бо це суперечить моїй вірі»⁸⁰. Інший свідок Єгови — В. Петрук заявив: «Я не споганю своїх рук зброєю і Батьківщину захищати не буду, я воїн за “царство Єгови”»⁸¹. Житель м. Сваляви (Закарпаття) Пазяк на повістці написав: «Свідок Єгови в армії служити не буде і зброї в руки брати не хоче»⁸². Деякі зі свідків Єгови, які служили в армії, намагалися зайнятися там господарською роботою, щоб не служити зі зброєю⁸³. Проте уже в хрущовську добу випадки невиконання ними громадянських обов'язків були рідшими, ніж у повоєнний період.

Деякі віруючі навіть відмовлялися брати до рук документи — паспорти, військові квитки тощо. Так, віруючий Петро Ф. із Ровенщини відмовлявся взяти платіжне повідомлення про сплату податку. Коли ж посильний почав наполягати, він взяв його двома паличками й кинув у грубу, заявивши, що він не приймає послань від антихриста⁸⁴. Окремі віруючі навіть спалювали свої паспорти⁸⁵. Деякі групи віруючих, зокрема жителі Закарпатської області, які проживали в прикордонній межі, де паспортизація була обов'язкова, брали лише паспорти⁸⁶. Такою своєю позицією свідки Єгови нагадували прибічників ППХ і покутників.

Колишній керівник єговістської кілки (гуртка) К. Малиняк згадував, що він відмовлявся передплачувати радянські позики, а потім відмовився служити в радянській армії (за що був покараний згідно із радянським законодавством)⁸⁷. Таких випадків покарання віруючих за невиконання окремих радянських громадянських обов'язків було чимало.

Поступово, впродовж 1940–1980-х років ставлення свідків Єгови до виконання різних обов'язків зазнало окремих змін. Це було зумовлено не лише репресіями з боку радянської влади (згадаймо повоєнні виселення свідків Єгови до Сибіру і засудження багатьох їхніх активістів у повоєнний період до тривалих термінів ув'язнення), а й самими процесами в

їхньому середовищі. В 1953 році у м. Берн (Швейцарія) відбувся світовий конгрес свідків Єгови, на якому було вирішено, що свідки Єгови з повагою ставляться до державних конституційних законів, створених у дусі поваги до Бога. Вони отримали дозвіл отримувати паспорти, ставати на військовий облік, працювати в колгоспах⁸⁸. Проте рішення світового конгресу свідків Єгови втілювалися в життя пересічних віруючих у СРСР доволі повільно. До того ж вони не охоплювали всіх сфер поведінки, в яких свідки Єгови традиційно демонстрували свої асоціальні дії.

Деякі асоціальні прояви були властиві не лише свідкам Єгови, що проживали в СРСР (хоча в тоталітарних державах найбільше), а й в інших країнах світу. Вони негативно ставилися навіть до демократичних суспільних засад, вважаючи їх такими, що не повністю відповідають їхнім теократичним нормам. Одному з лідерів свідків Єгови, зокрема, належать слова: «Уряд Америки зважено на вагах божих і знайдено недостатнім. Поряд із іншими урядами він впаде в найближчий час. Він має впасти і впаде, бо царство Єгови вже настає»⁸⁹.

Тут же варто додати, що ставлення до влади свідків Єгови значною мірою зумовлювалося й рекомендаціями їхніх місцевих керівників, які могли змінювати свою позицію на те чи інше питання. Зокрема, у повоєнний період деякі громади не брали участь у виборах, потім у 1960-х роках відмовлялися від цієї тактики, а через деякий період під впливом керівництва поверталися до неї. Інші ж, навпаки, активно брали участь у виборах. Схоже спостерігалось в ставленні до служби в армії, належності до профспілок.

Загалом на період 1970–1980 років погляди більшості свідків Єгови на радянські соціальні цінності стали більш лояльними порівняно з повоєнним періодом. Так, якщо в 1950-х роках подання заяви з проханням прийняти до профспілки чи стати на військовий облік розцінювалось як порушення «лояльності до теократії», то в 1970-х ці дії не були для більшості свідків Єгови релігійною проблемою⁹⁰. Це ще більшою мірою стосується 1980-х років.

Низка свідків Єгови навіть декларували важливість виконання окремих громадянських обов'язків. Для прикладу, на питання «Виконання яких громадських обов'язків Ви вважаєте для себе необхідним?», 6,9% віруючих відповіли «Служити в радянській армії», 10,2% — «Брати участь у виборах», 9,98% — «Брати участь у соціалістичному змаганні», 3,5% — «Брати активну участь у діяльності профспілкової організації», 5,5% — «Бути винахідником і раціоналізатором на виробництві», не відповіли — 64%. З 3067 опитаних віруючих лише 57 (менше 2%) дали негативні відповіді: «Ніяких громадянських обов'язків виконувати не можна», «Голосую лише за Бога», «Я — воїн христовий» тощо⁹¹.

На питання, що ставилося свідкам Єгови: «Яка ваша участь у громадській роботі?» (1974–1978 рр.) 1% віруючих відповіли, що мають по 1 дорученню, 5% — декілька, 16% — мають тимчасові доручення, 78% — не мали жодних. Із 376 свідків Єгови, що не мали громадських доручень, 7% послалися на поганий стан здоров'я, 3% — на сімейні обставини, 28% — на те, що їх ніхто не залучав, 24% — не назвали мотивів і лише 38% твердо заявили, що не виконують громадські доручення через свої релігійні переконання⁹². Водночас частина позитивних відповідей на користь виконання громадянських та громадських обов'язків не відображала реальну картину — багато вірян приховували своє істинне ставлення до їх виконання.

Багато єговістських громад, після відповідної роботи радянських органів з їхніми керівниками, активом відмежовувалися від бруклінського центру. Наприкінці 1970-х років лише в Закарпатті таких нараховувалося 15. Подібна ситуація спостерігалася в Чернівецькій, Ровенській областях та інших регіонах⁹³. У таких громадах, як правило, втілювалися суспільні установки, які не суперечили радянським законам.

Однак навіть наприкінці 1970-х — першій половині 1980-х років свідки Єгови становили вагому частку серед осіб, що відмовлялися брати участь у виборах до радянських органів влади за релігійними переконаннями. Наприклад, в 1977 році у Львівській області не голосувало 22 свідки Єгови, в Донецькій — 19 (12 — свідків Єгови і 7 п'ятидесятників), в Одеській області не взяли участь у виборах понад 100 осіб, переважно свідків Єгови⁹⁴. Хоча зміни на користь виконання радянських громадських обов'язків спостерігалися. Приміром, у 1977 році із 1558 свідків Єгови Львівської області не брали участь у виборах до радянських органів влади лише 22 особи, а за останні п'ять років (на той період) за відмову служити в армії було притягнуто лише 4 особи, тоді як в 1960-х роках свідки Єгови області «всі без винятку відмовлялися від служби в Радянській армії, від участі у виборах до органів влади»⁹⁵. В 1977 році із 329 свідків Єгови Глибочького і Заставнівського районів Чернівецької області не голосували 104 особи, а за останні п'ять років (на той період) за відмову служити в радянській армії до кримінальної відповідальності було притягнуто 7 осіб. Однак у 1960-х роках, як вказується у доповідній записці старшого інспектора Ради в справах релігій, всі свідки Єгови області відмовлялися служити в армії та брати участь у виборах⁹⁶. У 1982 році в УРСР було зафіксовано 141 випадок відмови свідків Єгови від виконання громадянських обов'язків. Загалом це складало 60% від всіх таких правопорушень, здійснених представниками всіх конфесій⁹⁷.

Попри всі намагання влади контролювати поведінку свідків Єгови, що проявлялося, зокрема, у дезорганізації їхнього керівництва, розкладанні

зсередини їхніх громад, насадження паралельних організаційних структур, прийняття постанов про посилення атеїстичної діяльності, радянський режим таки не зумів зігнути цих віруючих. Їх кількісний склад впродовж досліджуваного періоду постійно зростав. Це в свою чергу давало їм надію, що їхня віра правильна, Бог турбується про них і відкривало додаткові внутрішні сили для опору антирелігійним діям радянського режиму.

Аналізуючи соціальну свідомість і поведінку віруючих усіх конфесій, зазначимо, що впродовж досліджуваного періоду відмов від виконання громадянських обов'язків ставало загалом менше. У довідці про релігійне сектантство в Україні (грудень 1979 р.), за підписом голови Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР М. Колесника, зазначалося, що помітно зменшилася кількість відмов від участі у виборах до Рад народних депутатів і від служби в армії⁹⁸. Уже в 1980-х роках 44% опитаних у Волинській області молодих віруючих (п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, євангельські християни-баптисти) заявили: «Виконання громадянського обов'язку перед колективом і суспільством узгоджується з моїми релігійними переконаннями»⁹⁹.

Отримати повнішу загальну картину про пріоритет релігійних обов'язків над громадянськими у свідомості віруючих можна отримати, звернувшись до даних соціологічних досліджень. Опитування відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР (1963–1966 рр.) дало такі результати¹⁰⁰.

Таблиця 1.

Розуміння віруючими свого громадянського обов'язку		
Характер відповідей	Кількість відповідей	У % до загальної кількості
Обов'язок перед Богом	445	47,8
Обов'язок перед державою	141	15,2
Людина незалежна ні від кого	38	4,1
Неконкретні відповіді	189	19,7
Не знають	74	7,9
Не відповіді	49	5,9
Разом	930	100,0

Дані, вміщені в таблиці, показують, що майже половина опитуваних відверто визнала, що обов'язок перед Богом важливіший, ніж обов'язок перед державою. Цих осіб було більше втричі, ніж тих, для яких пріоритетом був обов'язок перед державою. Дали неконкретні відповіді й не

відповіли переважно віряни, які належали до першої групи, однак побоюлися відкрито визнати пріоритет Бога над державою.

Загалом на рівні буденної релігійної свідомості віруючих можна виділити три установки до радянської соціальної дійсності: антисоціальну, пасивно-споглядальну і позитивно-орієнтовану. Ці три установки дозволяють виділити три типи віруючих. Розглянемо їх на прикладі свідків Єгови.

Віруючі, яким була притаманна перша установка, недоброчливо ставилися до позарелігійного життя. Явища суспільного життя вони трактували в дусі єговістської доктрини, як такі, що є витвором сатани, і тому згинуть в «армагедоні», відмовлялися служити в радянській армії, брати участь у голосуванні на виборах до Рад депутатів. Їх діти не носили піонерські галстуки, не брали участі в громадському житті.

Свідки Єгови з другою установкою до радянської дійсності відрізнялися від інших невизначеністю та нестійкістю оцінок явищ суспільного життя. У них був відсутній інтерес до того, що лежало за межами їх побуту, вони байдуже ставилися до соціальної дійсності. На запитання, як вони розуміють те чи інше явище суспільного життя, вони відповідали неохоче.

Віруючі, для яких була характерна третя установка, позитивно оцінювали радянську дійсність, економічний і культурний розвиток, все, що поліпшувало їхнє життя. Від них можна було почути такі вислови «Всі влади від бога, а радянська влада найкраща від існуючих»¹⁰¹.

Слід відзначити, що віруючим кожної групи була властива розбіжність між декларованими соціальними поглядами та соціальними діями. Так, серед свідків Єгови, що належали до першої групи, близько 3% маскували свої погляди на радянське суспільство, однак їх реальна поведінка виявилась антирадянською і активно релігійною. У тих, що належали до другої групи, розбіжностей між декларованими соціальними поглядами та поведінкою було ще більше, а кількість віруючих, що належали до цієї групи, становила 28,8% опитаних віруючих. Третя група була найбільшою і включала 52,2% віруючих¹⁰². Усього було опитано 474 свідків Єгови — мешканців західних областей України¹⁰³.

Поступки віруючих радянському режиму і поступовий рух у бік позиції «ми такі як всі» не завжди позитивно впливали на релігійність, і, навіть, на особисте життя. «Соціальна ціль досягається лише ціною звуження особистості»¹⁰⁴, — писав К.-Г. Юнг. Серед віруючих, особливо членів релігійних громад відкритого типу, які часто займали нонконформістську позицію до насадження владою атеїзму, це траплялося неодноразово.

Підсумовуючи сказане вище відзначимо, що ставлення віруючих до виконання громадянських обов'язків значним чином формувалося соці-

альними ідеологіями різних конфесій, що трактували соціальні ідеї під тим чи іншим кутом зору. Відтак віруючі, які належали до конфесій лояльних до радянської влади, займали до суспільних цінностей СРСР переважно позитивну позицію. Тому з боку вірян, які належали до легальних релігійних організацій, відмови від служби в радянській армії, брати участь у виборах до Верховної Ради та місцевих Рад депутатів тощо, спостерігалися рідко. Здебільшого вони припадали на легальні громади ЄХБ та АСД, тоді як серед православних, католиків, іудеїв вони були винятками.

Віруючі, які належали до нелегальних релігійних організацій, ставилися до радянських суспільних цінностей часто негативно. Переважна частина відмов від виконання громадянських обов'язків припадала на віруючих, що належали до нелегальних релігійних громад закритого типу: п'ятидесятників, свідків Єгови, баптистів-ініціативників, адвентистів-реформістів та низки інших невеликих релігійних організацій, що існували в УРСР нелегально.

Впродовж 1940–1980-х років через дії влади і силових структур спостерігається зменшення відмов віруючих від демонстрації антирадянської суспільної поведінки. Віруючі дедалі частіше змушені були приховувати своє справжнє ставлення до виконання різних громадянських та громадських обов'язків, намагаючись не виділятися із суспільної маси. Спостерігалось поступове зменшення опозиційності членів нелегальних релігійних організацій щодо служби в радянській армії, участі у виборах до Верховної ради, роботи в радянських установах, на підприємствах, у колгоспах тощо.

Бондарчук Петро (з. Київ)

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Верующие в УССР: гражданская позиция и исполнение гражданских обязанностей (середина 1940-х — середина 1980-х годов)

В статье освещается гражданская позиция верующих. Автор анализирует исполнение ими разного рода гражданских и общественных обязанностей. Рассматривается также участие верующих в работе общественных организаций.

Ключевые слова: *верующие, гражданские обязанности, общественные обязанности.*

Bondarchuk Petro (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Leading Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

The believers in Soviet Ukraine: the civic position and the performance of civic duties (the middle 1940s — the middle 1980s)

The article elucidates the civic position of believers. The author analyses their performance of civic and public duties. The participation of the faithful in the work of public organizations is also examined.

Keywords: *believers, civic duties, public duties.*

¹ Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия. — М.: Наука, 1971. — С. 137.

² Заседание Богословской комиссии ХМК [Христианской мирной конференции] 12–14 сентября 1972 года в Москве: Приветственная речь митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, президента ХМК, участника заседания // Журнал Московской Патриархии. — 1972. — № 10. — С. 44.

³ Курочкин П.К. Указ соч. — С. 138.

⁴ Послание Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Пимена и Священного Синода Преосвященным архипастырям, боголюбивым пастырям, честному иночеству и всей возлюбленной пастве Русской Православной Церкви к 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. // Журнал Московской Патриархии. — 1985. — № 5. — С. 5.

⁵ Bourdeaux M. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. — N.Y.: Washington Praeger Publishers, 1970. — P. 166.

⁶ Idid.

⁷ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики завжди були неохитні. — К.: Дніпро, 2001. — С. 83.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 45. — Арк. 73.

⁹ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — С. 228.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 332. — Арк. 53.

¹¹ Шкаровский М.В. Указ. соч. — С. 245–246.

¹² Там само. — С. 246.

¹³ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 101.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 208.

¹⁵ Див.: Некоторые особенности истинно-православного христианства // Вопросы научного атеизма. — Вып. 24. Эволюция христианского сектантства. — М.: Мысль, 1969. — С. 195–196.

¹⁶ Там же. — С. 193.

¹⁷ Машенко С.Г. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане» // Вопросы атеизма. — Вып. 17. — К., 1981. — С. 148.

¹⁸ Демьянов А.И. Указ. соч. — С. 94.

¹⁹ Там же. — С. 95–96.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 23.

²¹ Григор'єв Ю.М. Бузувіри. — Л.: Каменяр, 1974. — С. 68.

²² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 28.

²³ Там само. — Арк. 29.

- ²⁴ Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? — Ужгород: Карпати, 1978. — С. 55.
- ²⁵ Григор'єв Ю.М. Назв. праця. — С. 65.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1 — Спр. 447. — Арк. 92.
- ²⁷ Там само. — Спр. 446. — Арк. 40.
- ²⁸ Там само. — Оп. 7. — Спр. 45. — Арк. 73.
- ²⁹ Клибанов А.М. Из мира религиозного сектантства: Встречи. Беседы. Наблюдения. — М.: Политгиздат, 1974. — С. 110.
- ³⁰ Там же. — С. 110–111.
- ³¹ Карев А.В. Избранные статьи. — М.: Изд. ВСЕХБ, 1977. — С. 179.
- ³² Я. И. Ж. Старый год и новый год // Братский вестник. — 1949. — № 1. — С. 5.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 190.
- ³⁴ Там само. — Арк. 189–190.
- ³⁵ Там само. — Арк. 190.
- ³⁶ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 186.
- ³⁷ Див., зокрема: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 321. — Арк. 88–89.
- ³⁸ Там само. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 6.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Лахно О. Діяльність прибічників «Ради церков євангельських християн баптистів» у 60-х роках ХХ ст. на Полтавщині // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). — Полтава, 2003. — С. 141.
- ⁴¹ Там само. — С. 145.
- ⁴² Там само. — С. 141.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 389. — Арк. 117.
- ⁴⁴ Парасюк А.Ф., Жукалюк Н.А. Бедная, бросаемая бурей: Исторические очерки к 40-летию юбилею Церкви АСД в Украине. — К.: Джерело життя, 1997. — С. 167–168.
- ⁴⁵ Там же. — С. 168.
- ⁴⁶ Там же. — С. 168–169.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 69.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1639. — Арк. 19.
- ⁵⁰ Див.: Мельничук В. Хвалиться и скорбим. — Черновцы: Букрек, 2005. — С. 141, 145 та ін.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2741. — Арк. 221.
- ⁵² Див.: Мельничук В. Указ соч. — С. 142, 145, 159 та ін.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 208.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 53 — Арк. 3.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 403. — Арк. 28.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 15.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 295. — Арк. 2.
- ⁵⁸ Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920–1991) / Дис. канд. іст. наук / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2000. — С. 157.
- ⁵⁹ Терещенко Ю. Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників. — К.: Політвидав України, 1975. — С. 84.
- ⁶⁰ Там само. — С. 84–85.
- ⁶¹ Солдатенко В.Е. Пятидесятники. — Донецк: Донбасс, 1972. — С. 53–54.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 208.
- ⁶³ Грушова Т.В. Назв. праця. — С. 110.
- ⁶⁴ Грушова Т.В. Назв. праця. — С. 120.

- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 295. — Арк. 3.
- ⁶⁶ Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. — Львов: Вища школа, 1985. — С. 90–91.
- ⁶⁷ Граждан В.Д. Вероучение и мораль пятидесятников. — М., 1989. — С. 24.
- ⁶⁸ Там же. — С. 24–25.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 253.
- ⁷⁰ Москаленко А.Т. Современный иеговизм. — Новосибирск: Наука, 1971. — С. 206.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 207–208.
- ⁷² Там само — Арк. 17.
- ⁷³ Там само. — Оп. 23. — Спр. 2846. — Арк. 6.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 208.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Даниленко И. Откуда они пришли и что проповедуют (О реакционной сути религиозной секты иеговистов). — [Сталино]: Сталинское обл. изд., 1958. — С. 22.
- ⁷⁸ Герасименко В.К., Захаров М.Ф., Цветков В.Д. С чужого голоса. — [б. м.]: Таврия, 1975. — С. 50.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Демченко М. Хто такі єговісти. — К.: Держполітвидав УРСР, 1958. — С. 20.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Яценко Б. Одкровення слуг жовтого диявола. — Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1968. — С. 17.
- ⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 254.
- ⁸⁴ Демченко М. Назв. праця. — С. 20.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 238. — Арк. 30.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 254.
- ⁸⁷ Малиняк К. Правду скажу (Розповідь колишнього керівника єговістської кілки). — Дрогобич, 1958. — С. 20–21.
- ⁸⁸ Лешко О. Становище єговістських громад Закарпаття в 1946 — 2002 роках // Держава і Церква: уроки минулого і проблеми сьогодення / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27 листопада 2003 р., м. Ужгород). — Ужгород, 2003. — С. 127; Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1943–1953 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1999. — Вип. 1/2. — С. 425.
- ⁸⁹ Бартошевич Э. Именем бога Иеговы. — М.: Политиздат, 1960. — С. 84.
- ⁹⁰ Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. — К.: Политиздат Украины, 1981. — С.114; Його ж. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). — К.: Наукова думка, 1979. — С. 237.
- ⁹¹ Там же. — С. 113, 237.
- ⁹² Гринів Є.А. Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії). — К., 1980. — С. 40.
- ⁹³ Эволюция религиозного сознания и деятельности свидетелей Иеговы // Вопросы научного атеизма. — Вып. 24. Эволюция христианского сектантства в СССР. — М.: Мысль, 1979. — С. 139.
- ⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 45. — Арк. 73.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 84. — Арк. 90.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 101.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2403. — Арк. 38.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 100. — Арк. 106.

⁹⁹ Сапрыкин В.А. Трудовой коллектив: атеисты и верующие. — М.: Политиздат, 1990. — С. 164.

¹⁰⁰ Василега В.О. Соціальна активність особи — фактор подолання релігійності // Соціологічні дослідження. — 1971. — Вип. 2. — С. 64.

¹⁰¹ Єговізм і єговісти / А.А. Шиш, І.І. Пугач, М.М. Закович та ін.; АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. М.М. Закович. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 97–98.

¹⁰² Там само. — С. 99.

¹⁰³ Там само. — С. 90.

¹⁰⁴ Юнг К.-Г. Стадії життя // Юнг К.-Г. Сознание и бессознательное. — СПб.; М.: Университетская книга, 1997. — С. 22.